

Місце рабовласницької формації в історичному процесі

М. Ю. Брайчевський

Вчення про соціально-економічні формації є одним з наріжних каменів марксистської концепції історичного процесу. Всього, як відомо, наука знає чотири формації, що змінювали одна одну протягом збіглого часу: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну. Не торкаємося спеціально складного питання про співвідношення понять «формація» і «спосіб виробництва», які не є тотожними і, отже, повинні чітко розрізнятися.

При цьому потрібно мати на увазі щонайменше два моменти, ігнорування яких неминуче призводить до деформації уявлень про суть історичного процесу. По-перше, кількість способів виробництва, відомих історії, живовидячки більша за кількість формацій, бо не кожний спосіб виробництва здужав розвинутися у формацію (в 30-х роках у радянській науці, наприклад, визнавалося до десятка способів виробництва, яким відповідали чотири названі вище формації).

По-друге, історія не знає «чистих» формацій, які б характеризувалися лише одним способом виробництва; навпаки, для кожної характерною є наявність кількох укладів, що посідали різне місце в загальній системі соціальних відносин. Так, скажімо, феодальна формація крім панівного феодального способу виробництва знає й пережитки первіснообщинного ладу, і елементи рабовласництва, і зароджувані буржуазні відносини, питома вага яких з розвитком формації все більше й більше зростає.

На жаль, на вченні про соціально-економічні формації дуже відчутно позначився вплив спенсерівсько-морганівського позитивізму — еволюційної теорії, що прагнула універсалізувати усі хоч скільки-небудь істотні суспільні інститути; розглядати їх як стадіальні явища, так чи інакше властиві всім народам світу. Звідси — тенденція розкласти ці інститути у вигляді послідовного ланцюжка, надаючи йому суворо регламентованого хронологічного (а точніше — стадіального) змісту. Відповідно уважалося за данність, що всі народи так чи інакше мали пройти через відповідні чотири стадії еволюції.

Цей погляд виявився помилковим. По суті, він має антидіалектичний характер, бо безнадійною є сама думка про можливість звести всю різноманітність історичних форм до якоїсь одної моделі. Та й реальне вивчення конкретного історичного процесу а posteriori показало безперспективність подібних спроб. І насамперед у цьому зв'язку на повен зріст постало питання про рабовласництво та його місце у всесвітній історії.

Не підлягає сумніву, що багато народів, зокрема всі європейські варвари, які не входили до складу Римської імперії, поминули рабовласницьку формацію і від первіснообщинного ладу перейшли безпо-

середньо до феодалізму. Це скандалізує догматичну думку, схильну вбачати тут кричуще протиріччя з колись утвердженою і визнаною закономірністю. Робилися (і продовжують робитися) спроби виділення в ранній історії європейських народів періоду, який можна було б інтерпретувати як рабовласницький.

В 20-ті роки, наприклад, певного поширення набув погляд на Київську Русь, як на рабовласницьке суспільство¹— ідея, що рішуче протидіяє всій сумі наявних джерел. Як не дивно, голоси на підтвердження такої думки продовжують звучати і в наш час². З другого боку, мали місце зусилля інтерпретувати як рабовласницький так званий «антський» період в історії східних слов'ян (II—початок VII ст. н. е.), що безпосередньо передувало складанню давньоруської феодальної держави³. Такі тенденції мають в своїй основі переконання про універсальність характеру рабовласницької формації і прагнення будь-якою ціною виявити її в історії кожної країни.

Очевидний крах усіх цих (і подібних до них) спроб виглядає дуже симптоматичним. Завдання дослідження бачимо в іншому: надто важливо в кожному конкретному випадку знайти переконливе пояснення для кожного конкретного відхилення від теоретично постулованої схеми. Набагато складнішою виявляється ситуація, коли під сумнів потрапляє сама схема. Тут виникає небезпека разом з водою виплеснути й немовля: замість уточнення й удосконалення загальної концепції просто заперечити її сутність. Такий шлях, природно, здається більш легким, але наслідки його, як правило, бувають досить сумними.

Рабовласництво, як соціальний інститут, дійсно виявляє цілий ряд дуже своєрідних рис та особливостей, що відрізняють його від усіх інших відомих нам способів виробництва. Ці відмінності, поза сумнівом, треба мати на увазі при постановці будь-якої проблеми з історії стародавнього світу, без чого важко уникнути деформації реальної перспективи суспільного розвитку.

Рабовласництвом називаємо таку систему експлуатації, за якої виробник: а) перебуває в особистій залежності від визискувача, б) повністю позбавлений власності, зокрема — володіння знаряддями і засобами виробництва.

Підкреслювати це доводиться у зв'язку з тим, що починаючи з кінця 30-х років набула поширення тенденція бачити суть рабського стану переважно у ступені особистої залежності експлуатованого (рабовласник може убити свого невільника, тоді як феодал свого кріпака — тільки продати)⁴. Це неправильно не лише в чисто формальному плані (у ряді випадків феодал користувався правом життя і смерті своїх підданців, а, з другого боку, часом закон міг захищати й особу раба), а й по суті справи. Головна помилка цього погляду полягає в тому, що він доволіно підміняє економічні відносини й закони (які мають об'єктивний характер і не залежать від волі людей) юридичними. Справжня відмінність кріпака від раба полягає в його господарській незалежності — в кожному випадку, навіть при наявності найжорстокіших форм особистого гніту, феодально залежний селянин володіє основними засобами виробництва (і насамперед — землею), має своє господарство, власний будинок, родину і т. ін., — тоді як раб усього того позбавлений абсолютно.

¹ Тихомиров Б. Н. Проблема вторичного закріпощення // ИМ — 1932. — № 3; Смирнов И. И. О генезисе феодализма // ИИМК. — 1933. — № 3/4; Смирнов И. И. Феодально-крепостническое общество // ИГАИМК. — 1934. — Вып. 99.

² Горемыкина В. И. К проблеме истории докапиталистических обществ. — Минск, 1970; Фроянов И. Я. Киевская Русь: очерки социально-экономической истории. — Л., 1974; Фроянов И. Я. Киевская Русь: очерки социально-политической истории. — Л., 1982.

³ Пьянков А. П. Разложение первобытнообщинного строя и возникновение феодальных отношений в Северо-Восточной Руси // Ученые записки Минского пединститута. — 1955. — Вып. IV; Пьянков О. П. Социальный лад антів // УІЖ. — 1965. — № 8; Пьянков А. П. Социальный строй восточных славян в VI—VIII вв. // Проблемы возникновения феодализма в СССР. — М., 1969.

⁴ Історія ВКП(б). Короткий курс. — М., 1939. — С. 118.

Як спосіб виробництва, рабовласництво, безумовно, становить собою явище універсальне і загальне. Воно виявляє себе в історії всіх народів, причому існує протягом дуже тривалого часу — не менш як 5—6 тисяч літ. Воно можливе не лише в суспільствах, що пережили рабовласницьку формацію, а й за первіснообщинного ладу, і за феодалізму, а в ряді випадків — і за капіталізму (так зване «плантаторське господарство»).

Зародження рабовласницьких відносин фіксується цілком визначеними історичними обставинами, в загальному плані добре засвоєними в фаховій літературі. Необхідною умовою, без якої рабство взагалі неможливе, є такий стан продуктивних сил, який здатний забезпечити одержання гарантованого додаткового продукту. Раб повинен виробляти більше, аніж сам споживає — інакше тримати його немає ніякого сенсу. Реально така економічна ситуація складається тільки внаслідок переходу від привласнюючих форм господарства (збиральництво, мисливство, рибальство) до відтворюючих (землеробство та скотарство). Це — безумовний закон історичного розвитку, що практично не знає винятку. Жодне з відомих нам мисливських чи рибальських племен (не кажучи вже про збирачів) не практикує невільництва. І навпаки, всі відомі історії землеробські та скотарські народи неминуче знайомі з рабством — хоча б в його найпримітивнішій, патріархальній формі.

Таким чином, зародки рабовласницького способу виробництва хронологічно і стадіально пов'язані з корінним переворотом у виробничо-економічній сфері, який у сучасній літературі іменується неолітичною революцією. Питання, отже, полягає в тому, якими були ті умови, що сприяли, в одному випадку, переростанню рабовласництва в панівну форму суспільних відносин, а в другому — ні.

Але вже тут певною мірою таїться теоретична контрверза, яку необхідно подолати. Відповідно до періодизації стародавньої історії, запропонованої Л. Морганом⁵, підтриманої Ф. Енгельсом⁶ і прийнятої в радянській науці, неолітична революція відповідає нижчому ступеню варварства. Навіть точніше: неолітична революція якраз знаменує собою перехід від дикунства до варварства, бо за чітким визначенням Ф. Енгельса «дикунство — період переважно привласнення готових продуктів природи; штучно створені людиною продукти служать головним чином допоміжними знаряддями такого привласнення. Варварство — період введення скотарства та землеробства, період оволодіння методами збільшення виробництва продуктів природи за допомогою людської діяльності»⁷.

Таким чином, хронологічно доба рабовласництва (тією мірою, якою припустимо говорити про неї) збігається з добою варварства. Уявлення про звичну стадіальну послідовність, відповідно до якого рабовласництво настає після варварства, як більш висока стадія розвитку, рушиться до підвалин, тобто, виявляється цілковито хибним, а відтак потребує кардинальних коректив.

Дійсно, всі відомі нам рабовласницькі суспільства (тобто, такі, що не просто знали невільництво, як один з соціальних інститутів, а розвинули у себе рабовласницьку формацію), склалися за доби енеоліту, безпосередньо після неолітичної революції і в її результаті. Можна твердити, що всі вони були породженням неолітичної революції, що виступає, отже, в ролі найважливішого історичного рубежу. Так було в Єгипті, Месопотамії, Середній Азії, Індії, Китаї, Кріто-Мікенській Греції, Центральній Америці і т. д.

Стан продуктивних сил, властивий для енеоліту, послужив матеріальною основою, єдиною здатною породити і зростити рабовласницьку формацію, що знайшла своє втілення у найдавніших деспотіях Серед-

⁵ Морган Л. Древнее общество.— Л., 1934.— С. 9. 10.

⁶ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— 27—32.

⁷ Там же.— С. 32.

земномор'я, Переднього Сходу, Південно-Східної Азії. Жоден народ, який знає метали, ніколи не піде рабовласницьким шляхом розвитку.

Це в свою чергу породжувало непорозуміння. Відповідно загальноприйнятій схемі доба цивілізації (до якої зараховуємо рабовласництво) характеризується початком писемності⁸. Згадана ознака, звичайно, має суто формальне, умовне значення. Сутність нової стадії в історії людства мислиться якраз в ліквідації первіснообщинного ладу, формуванні класів і заміні общинної організації державою. «Основою цивілізації, — підкреслював Ф. Енгельс, — виступає експлуатація одного класу другим»⁹.

Засвоєння людиною заліза і початок чорної металургії прийнято відносити до більш ранньої стадії розвитку. Це досягнення визнається головною ознакою, що фіксує перехід від середнього ступеня варварства до вищого. Поява бронзи та її використання як сировини було одним з найважливіших досягнень попереднього, середнього ступеня варварства. Тим часом всі найдавніші рабовласницькі цивілізації на момент свого виникнення не знали не тільки заліза, а й бронзи. З усіх металів енеолітична індустрія використовувала самородну мідь, що правила матеріалом для виготовлення прикрас і сакральних предметів. Оволодіння методом одержання стопу (бронза) з'явилося пізніше, а що стосується заліза, то його застосування знаменувало собою глибокий занепад рабовласницьких держав. В Єгипті, наприклад, перші залізні вироби датуються часом XVIII династії (середина II тисячоліття до н. е.); походження того заліза досі не з'ясовано.

Таким чином, виходила очевидна незугарність. За рядом ознак ранньодинастичний Єгипет, Давньовавілонське царство та інші деспотії стародавнього світу мають бути віднесені до доби цивілізації. А за іншими вони не можуть інтерпретуватися в якості середнього та вищого ступеня варварства. Жалюгідні спроби розглядати ці деспотії, як «воєнні демократії» аж ніяк не здатні врятувати становище, бо, поперше, заперечувати їх державний характер можна лише за умови повного ігнорування наявних джерел, а по-друге, і ця поправка не рятує становища, оскільки «воєнна демократія» у схемі Морган — Енгельса співвідноситься з залізним віком і становить одну із найбільш характерних його рис.

Розумний виходу з такого становища нема, якщо наполягати на суворо послідовній стадіальній схемі, що вважає варварство і рабовласництво хронологічно послідовними етапами єдиної лінії розвитку. Становище міняється докорінно, коли припустити паралелізм історичного поступу і розглядати варварство і рабовласництво, як синтадіальні явища, альтернативні одне щодо одного. Частина країн за певних умов історичного існування в результаті неолітичної революції зберегла первіснообщинний лад і пройшла через всі три ступені варварства, розвинувши в подальшому феодалну систему відносин. Інші — теж внаслідок дії закономірних матеріальних факторів — від вищого ступеня дикунства переступили безпосередньо до цивілізації, пішли шляхом створення рабовласницького ладу і пережили рабовласницьку формацію, поминувши період варварства.

Сказане змушує подивитись на рабовласництво, як на явище, хоч і цілком закономірне, але таке, що становить собою відхилення від нормальної схеми історичного прогресу, подиктоване особливими умовами соціального життя. У зв'язку з цим пильну увагу мають привернути особливості даного способу виробництва, що виразно відрізняють його від усіх інших, відомих в минулому.

Рабовласництво являє собою неорганічну форму експлуататорських відносин. Від самого початку воно несе на собі прокляття дест-

⁸ Звичайно прийнято уточнювати: алфавітне або фонетичне письмо. Але ще Л. Морган визнавав: «За еквівалент фонетичного письма можна приймати ієрогліфічне письмо на камені». (Морган Л. Указ. соч. — С. 10). Клинопис на той час ще не був розшифрований, але його теж маємо визнати за еквівалент.

⁹ Енгельс Ф. Вказ. праця. — С. 170.

рукції та руйнування. Якщо загальна тенденція історичного розвитку спрямована в бік неухильного зниження ентропії та підвищення структурності, то рабовласницькі відносини, навпаки,— породжують діаметрально протилежну тенденцію, що зрештою призводить до хаосу і розпаду структурних систем.

У зв'язку з тим невільництво є тупиковою стадією історичного розвитку. Всі суспільства, які стали на шлях рабовласництва і розвинули у себе рабовласницьку формацію, погано кінчили. Вони рішуче не виявили здатності подолати внутрішні протиріччя антагоністичної системи стосунків і створити замість неї щось нове, прогресивніше. Всі вони загинули внаслідок зовнішніх інвазій, не маючи сили протистояти їм. Так було в передньохідних країнах, так було в античному світі, останній оплот якого — Рим був знищений не «революцією рабів і колонів»¹⁰ (якої насправді ніколи не було), а внаслідок нашествия варварів, що пройшли нормальний, органічний шлях історичного розвитку. Так було і в Індії, Китаї, центральноамериканських державах, ліквідованих європейською конкістою, і т. д. Деструкція, якій не було протиставлено жодних конструктивних можливостей.

Нам невідомо жодного переконливого прецедента, коли б суспільство, ставши на стежу рабовласницької формації, в результаті природної логіки розвитку, власними силами перейшло б до феодалізму. Всюди нові феодальні суспільні утворення виникали або на базі формування класових відносин в надрах общинного ладу, або ж на тотальних руїнах рабовласницьких держав, які не витримали випробування часом. Єдиний виняток — Візантійська імперія, що здужала вистояти в добу великого переселення народів і змінити свою класову структуру, врятувавши водночас стару політичну надбудову. Але і в цьому випадку варварська (насамперед слов'янська) колонізація відіграла чи не визначну роль.

Це, звичайно, закономірний наслідок розвитку, визначений глибинними процесами, що протікали всередині рабовласницьких суспільств. У чому ж полягають ті принципові відмінності рабовласницького способу виробництва, які відрізняють його від інших антагоністичних суспільних систем і визначають історичну приреченість формації?

По-перше, рабовласництво, на відміну від усіх інших економічних структур, не відтворює себе. Поняття необхідного продукту тут виключає видатки на відтворення класу продуцентів. Раб принципово позбавлений родини, оскільки його панові економічно не вигідно утримувати рабських нащадків протягом півтора десятка літ, допоки вони стануть певною мірою працездатними. Значно простіше й дешевше купити нового раба десь на стороні.

Так само не було матеріального стимулу, здатного примусити рабовласника хоч відносно стримано ставитися до власних ресурсів рабської сили. Раб використовувався на знос, чим зумовлювалася надто висока смертність серед визискуваних мас і, відповідно, різко знижувалася тривалість трудового життя. На місце тих трудивників, що «природно вибували», мусили ставати нові контингенти невільників. Проблема надходження цих контингентів була однією з основних економічних проблем кожного рабовласницького суспільства.

Отож, ці суспільства могли існувати лише за умови безперервного притоку військовополонених, заради захоплення яких доводилося вести перманентні війни. Звідси впливає друга особливість рабовласницької системи — надзвичайно висока роль, яку тут відігравала політична надбудова. Держава за рабовласництва по суті зливається з економікою, бо виконує найважливішу господарську функцію — забезпечення сфери виробництва головним елементом продуктивних сил — робочими руками. Правда, в класичній схемі це знаходить свій вияв у опосередкованій формі, про що докладніше скажемо нижче.

Але тенденція «ставити політику на перше місце» (Мао Цзедун),

¹⁰ Сталин И. В. Вопросы ленинизма.— 11 изд.— С. 412.

злиття економічної та політичної функцій в руках тих, хто утримує владу, створює живильне середовище для виникнення і процвітання найбільш брутальних і нестримних форм деспотизму, оскільки діалектичне взаємостримування антагоністичних протиріч поміж економічним та політичним пануванням тут фактично не має місця.

По-третє, рабовласництво, на відміну від інших формацій, не породжує власного могильника — клас, здатний не лише зруйнувати збанкрутілу суспільну систему, а й створити їй надійну альтернативу, тобто принципово новий, прогресивний соціальний лад. Ця особливість, може, найяскравіше відбиває неорганічний, незбалансований характер формації.

Раби — найменш конструктивна суспільна сила з числа відомих історії. Їх класовий протест, як правило, має пасивний або підкреслено руйнівний характер. Організовані рухи завжди позбавлені позитивної програми. Максимум, на що вони здатні, — це масовий вихід повстанців за межі юрисдикції ворожої щодо них держави, як це мало місце, наприклад, в ході знаменитого повстання Спартака. Правдоподібно, вирішальну роль тут відіграє та обставина, що у переважній більшості рабами виявляються чужинці, захоплені в полон і позбавлені волі в дорослому, в кожному випадку — свідомому віці. Та країна, де їм доводилося потерпати у становищі невільників, залишалася в їхній свідомості мачухою, осоружною чужиною, чия доля була їм глибоко байдужа, коли б не сказати ненависна.

Та ще гіршою виявляється ситуація, коли рабські рухи знаходять належні організаційні форми і здобувають певний політичний успіх (як це було, скажімо, в Сіцилії в 133—30 і в 104—101 рр.¹¹, або на Боспорі Кімерійському в 109—107 рр. до н. е.¹²). В подібних прецедентах якраз найбільш яскраво проявляється безперспективність рабовласницької системи. Єдине, що може виникнути на руїнах ліквідованої суспільно-політичної організації, — її погіршена копія, бо нічого іншого крім того ж таки рабовласництва переможці запропонувати не можуть. Але якщо руйнації зазнає добре злагоджена і змащена машина, то на її місці опиняється щось незрівняно гірше, громіздке й незграбне, до того ж позначене нестачею адміністративного досвіду та підвищеною небезпекою корупції. Говорячи словами Епіктета, вчорашній раб, ставши паном, виявляє особливу жорстокість у відношенні до своїх підлеглих.

Внаслідок того умови життя та загальний рівень побуту не тільки не підвищувався, але навпаки, різко знижувався, що в свою чергу тягло за собою такий же різкий вибух незадоволення й протесту. Саме сіцилійське повстання 30-х років до н. е. демонструє цю закономірність найбільш виразно: створене повстанцями «Новосірійське царство» виявилось для трудових мас набагато жорстокішим знаряддям гніту, ніж римське панування. Тут ремісників, наприклад, примушували працювати в кайданах — міра, до якої не вдавалися традиційні рабовласники. Щось аналогічне становила собою й «державна Сонця», створена наприкінці II ст. до н. е. на Боспорі.

Не дивно, що подібні соціально-політичні імпровізації виявлялися недовговічними. Вони нищилися до підвалин власними ж деміургами, бо для останніх надто слабою втіхою було усвідомлення того, що замість старого (традиційного) рабовласника над ними коверзує вчорашній раб, нині силою долі перетворений на пана і радий ретельно копіювати звички свого колишнього господаря.

Сказане визначає ще одну закономірність, явно не досить враховувану дослідниками: відносність та опосередкованість невільництва в ролі визначального способу виробництва. Рабовласницькі відносини ніде і

¹¹ Описані Діодором Сіцилійським (Bibl. Hist., XXXIV—XXXVI).

¹² Відомості про повстання Савмака (дуже лаконічні) знаходимо в херсонеському декреті на честь Діафанта (див. Жебелев С. А. Северное Причерноморье. Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре // Северное Причерноморье. — М. — Л., 1953).

ніколи не утворювали переважної форми соціально-економічних стосунків. Рабська праця ніде і ніколи не переважала кількісно. Основу економічного ладу незмінно становив вільний труд дрібного продуцента, зобов'язаного на користь рабовласницької держави певною сумою податків та повинностей.

Саме це давало підстави ставити питання про особливий, азіатський спосіб виробництва, бо цей момент, найбільш яскраво притаманний передньосхідним деспотіям, приводив до думки щодо другорядного значення рабовласництва. Більш того, деякі дослідники ладні були вбачати у стародавньому Єгипті або Месопотамії феодальний лад, оскільки ті відносили, про які йдеться, за умов нормального, вільного від деформації розвитку логічно призводять до оформлення феодалізму¹³. Але й в античному світі йшлося аналогічним чином, хоч і не так виразно. Недарма і тут дослідники ладні були вбачати ранні форми феодальної системи (наприклад, у Спарті).

Відзначена особливість рабовласницької формації є безпосереднім відображенням її неорганічного характеру. Раб абсолютно не зацікавлений в наслідках своєї праці, оскільки від того ані трохи не залежить його особистий добробут. Рабовласник же байдужий щодо життєвого забезпечення невільника і не прагне пробудити в ньому зацікавленість працею. Жалюгідні спроби стати на такий шлях, що мали місце у пізній римській імперії (колонат, вільновідпусництво, пекулій тощо), рішуче розбивалися об відсутність у переважної більшості рабів жодних органічних зв'язків з місцевим суспільним ґрунтом.

Неминучим наслідком рабства була надзвичайно низька продуктивність праці, а у випадку більш-менш глибокого поширення його у сфері безпосереднього виробництва — застійний характер техніки та господарської організації. Чимало технічних досягнень, що виникли за доби рабовласництва, залишалися теоретичною абстракцією і не змогли знайти практичного застосування. Так, тяжкий плуг, здатний не лише розпоршувати, а й перегортати верхній шар землі, був винайдений ще в I ст. до н. е., але реальне застосування знайшов лише в ранньому середньовіччі. Те ж саме — водяний млин, що з'явився теж у римський час, але повсюдне поширення дістав тільки після падіння імперії.

Доводиться визнати, що саме варвари, яких прийнято звинувачувати у запереченні та руйнуванні античної культури, скористалися найбільш корінними і важливими досягненнями тогочасної думки. Очевидно, в наявних уявленнях маємо дефектну ланку: варвари громили не цивілізацію, як таку, тобто сукупність технічних та інших досягнень, а рабовласництво, як систему суспільних зв'язків, що стояла на заваді життєвому утвердженню цієї — справжньої, а не декоративної — культури і визначала загальний ступінь поступу.

Можна сміливо твердити: будь-яке рабовласницьке суспільство було життєздатним лише остільки, оскільки основу його економіки становило дрібне господарство вільного виробника, кровно зацікавленого у результатах своєї праці. Перемога великого маєтку, базованого на широкому застосуванні примусової рабської сили, означало негайну і неминучу загибель усїєї суспільної системи. Чи не найпереконливіший приклад цьому — історія античного Риму. В основі економічного розвитку римського суспільства була боротьба поміж дрібним селянським господарством (парцелою) та великим землеволодінням, оснований на експлуатації давньої праці (латифундією). Останнє здавалося сучасникам ледве чи не еталоном зразкового виробництва, знало правильно розподілені служби і поділ праці, мало потужні можливості для використання вищих досягнень античної техніки, а на ділі — означало повну деградацію і розвал землеробства в Римській державі.

Перемога латифундії над парцелою тягла за собою жорстоку економічну кризу, що поставила Рим на край безодні. Це розуміли країні

¹³ Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении. — 1928. — Т. I. — Розд. IV.

голови ще в період пізньої республіки. Рух братів Гракхів, зокрема, мав на увазі за всяку ціну врятувати парцелу — спроба, утопічна в своїй безнадійності. В результаті падіння республіки і утвердження принципату катастрофу пощастило відтягнути, але не подолати. Виключно низька продуктивність латифундіального господарства призвела до того, що Італія — колишня житниця для бідної хлібом Греції — виявилася неспроможною прогодувати сама себе (не кажучи вже про хлібний експорт).

Протягом півтисячоліття Рим жив за рахунок довізного збіжжя, яке йшло з Єгипту та Північної Надчорноморщини. Такими були сумні підсумки торжества рабовласницького ладу — варварам лишалося тільки довершити розпочату латифундістами справу.

Тут ми підходимо до висновку, що імовірно, може видатися несподіваним і навіть фантастичним котромусь із шанувальників стародавнього світу, а надто — античності, в якій стараннями ідеологів Ренесансу звикли бачити мало не вищий і найімпульсивніший еталон світової цивілізації. Цей висновок зводиться до утвердження протиприродного характеру рабовласницької формації, що є відхиленням від нормального шляху історичного прогресу.

Не можемо заперечувати, що за певних умов це відхилення здатне було давати досить визначні результати і забезпечити суспільству короткочасний, але ефектний злет творчих сил (зокрема — в сфері духовного життя). Та якими б вражаючими і прекрасними не були б ті наслідки самі по собі, — суспільство, що їх породило, від самого свого виникнення несло на собі кайнову печатку історичної приреченості.

Блискучий розвиток давньоєгипетської або месопотамської культури не забезпечив ані Фіви, ні Вавілон від карколомного падіння, — як не здужав «Золотий вік» Перикла або така ж «золота» доба Августа врятувати Афінську та Римську цивілізації. Так чи інакше, традицію було перервано; збудована ціною величезних зусиль та жорстокостей система зазнала руйнування до підвалин. За доби відродження довелося витягати з-під купи румовищ забуті уламки античної культури — точно так, як археологу доводиться відкопувати матеріальні рештки збіглих часів, поховані під товщею пізніших нашарувань.

Виникає питання: чим власне зумовлене оте фатальне відхилення від нормального шляху історичного розвитку? Що призвело до формування рабовласницької формації? Чому частина стародавніх суспільств пішли вбік від варварства, яке обіцяло, може не такий ефектний, але надійний і перспективний шлях прогресу?

Відповідь знаходимо у сфері тієї корінної ломки економічних зв'язків, яка становить суть неолітичної революції, тобто, в переході від привласнюючих форм господарчої діяльності до хліборобства. Останнє в різних природних умовах потребує застосування різних технічних засобів, які в силу обмежених можливостей енеолітичної культури пропонують, відповідно, дуже обмежений вибір. В тих країнах, які першими ступили на цей шлях (тобто в лісостепових, степових та напівпустельних областях), землеробство на першій стадії свого розвитку могло мати переважно мотижний характер. Найдавніше рало з'явилося лише за доби бронзи, тобто в умовах уже складених і розвинених рабовласницьких деспотій.

У тих випадках, коли природні умови були сприятливими для мотижного хліборобства (як, наприклад, в лісостеповій смузі Східної Європи), найдавніші хліборобські культури могли поступувати нормально, в умовах панування общинного ладу і пройшли через всі три стадії варварства, — перш, аніж реальні потреби подальшого розвитку поставили на порядок денний формування класів та державного устрою. Рабство існувало тут протягом усього того періоду, але не вийшло за межі патріархальної форми — в цьому не було історично зумовленої потреби. Головною формою суспільної організації тут стала територіальна община.

Але подібні сприятливі умови існували далеко не всюди, а це не-

минуче породжувало свої соціальні проблеми і ставило перед мешканцями таких регіонів додаткові, іноді — дуже складні завдання.

Так було, зокрема, в долинах великих річок — Нілу, Тигра й Єфрата, Аму-Дар'ї та Сир-Дар'ї, Инда, Хуан-Хе, Янцзи та ін. Первісне землеробство тут давало надзвичайний економічний ефект, — але за умови регулювання вод або зрошення. А для цього необхідно було в свою чергу здійснення колосальних іригаційних робіт, непосильних для окремих общин. Ці роботи передбачали наявність якоїсь організації, здатної керувати ними і забезпечити їх матеріально.

Зрозуміло, що проведення таких масштабних робіт потребувало застосування у величезних розмірах примусової (тобто, рабської) праці. Але утримання цілої армії невільників неможливе без досить могутнього апарату насильства. Общинний лад не міг забезпечити цього в достатній мірі. В умовах первісної, додержавної структури рабство було можливим лише в дуже обмежених рамках. Кількість рабів не могла перевищувати кількість дорослих вільних членів общини, інакше вони неминуче опинилися б господарями становища. Статус цих рабів мусив бути порівняно м'яким — без цього їх важко було б тримати у покорі.

За умов патріархального рабства невільник працював у приватному господарстві свого пана, разом і поруч з ним самим та його родиною, членом якої він, до речі, вважався формально.

Все це рішуче не годилося для вирішення задач, пов'язаних із здійсненням тих громадських робіт, про які йдеться, і без яких землеробське виробництво стало б неможливим. Тут необхідною умовою було виникнення добре організованої машини для придушення експлуатованих мас, якою могла бути тільки держава. Єдиною формою останньої, реальною для тогочасної стадії історичного розвитку, була примітивна рабовласницька деспотія — закономірне породження енеолітичної доби.

Таким чином, перед племенами тих регіонів стояла дилема: або стати на шлях рабовласницької формації і тим закрити перед собою більш віддалену перспективу, або ж зберігати патріархальний лад і відмовитися від землеробської основи господарства. В останньому випадку закономірним уділом залишалося кочове скотарство, яке визначало застійний характер усіх суспільних інститутів на багато сторіч вперед. Такою була доля, скажімо, берберійських племен Північної Африки, арабів до раннього середньовіччя (коли вони почали осідати на землю і засвоювати землеробство на зовсім іншій технічній основі), євреїв до заняття ними Обітованої землі.

В інших районах, наприклад, в кріто-мікенській Греції або й материковій Еладі, гірський ландшафт яких також вкрай несприятливий для хліборобства, і де немає великих річок, що піддавалися б приборканню, закономірності могли бути іншими, але й вони в силу своєї специфічності виключали нормальний шлях господарчого прогресу. Ці прецеденти, звичайно, потребують спеціального глибокого аналізу.

Потреби у здійсненні великих громадських робіт, можливих тільки за умови застосування у великих масштабах примусової праці, визначали характер народжених ними державних утворень — в шумеро-акадському Дворіччі, додинастичному і ранньодинастичному Єгипті, в Центральній Азії доби енеоліту (Аннау, кельтимінарська культура тощо), в Індії (Мохенджо-Даро), Китаї (Янь-Шао) і т. д. Саме цими потребами було зумовлено появу трьох головних відомств, що становили головну суть і головну функцію азіатських деспотій: воєнного, фінансового та відомства для організації громадських робіт.

Останнє доводиться визнати найголовнішим, бо саме на нього покладалося практичне здійснення місії, заради якої, власне, і мала виникнути держава. Два інших мусили забезпечити йому нормальне функціонування. Воєнне відомство гарантувало надходження нових і нових контингентів робочої сили. Вся історія стародавнього світу — це історія безперервних війн, що велися заради захоплення полонених, яких тут

же перетворювали на рабів. Фінансове відомство вибивало кошти, необхідні як для перманентних воєнних кампаній, так і для безпосереднього здійснення самих робіт. Потрібні ресурси можна було здобути лише за рахунок вилучення певної частини продукту у вільного хліборобського населення, яке, таким чином, мусило оплачувати вигоди, забезпечувані іригацією.

Тут відкривається одна з найцікавіших особливостей ранньої стадії у розвитку рабовласницької формації, про яку мимохідь згадувалося вище. Економічна реалізація рабської праці за цих умов має досить специфічний, можна сказати опосередкований характер. Раб працює не безпосередньо у сфері виробництва життєвих благ, покликаних забезпечити насутні потреби суспільства. Застосування рабської праці в сільськогосподарських роботах або у сфері ремесла мінімальне. Головною ареною її прикладання виявляється створення тих умов, які роблять можливим саме заняття як землеробством, так і ремеслом. За межами цієї зони — дуже специфічної і народженої такими ж специфічними особливостями природного середовища — залишається тільки область надбудовних явищ, з господарськими проблемами ніяк не пов'язаних.

Якщо раб не зайнятий на спорудженні каналів або дамб, його можна використати хіба що для будівництва пірамід, величезних храмів та інших дурних в своїй грандіозності будівель, позбавлених практичного сенсу. Ці дивовижні споруди виступають у нашій свідомості величними пам'ятками бездумного марнославства і марнотратства, нерациональних витрат людської енергії. Тут бачимо розгадку цих циклопічних споруд доби енеоліту, які розбурхують фантазію наших сучасників і породжують небезневинні «спогади про майбутнє».

М. Ю. Брайчевский

МЕСТО РАБОВЛАДЕЛЬЧЕСКОЙ ФОРМАЦИИ В ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Рабовладичество занимает особенное место в системе исторического прогресса. Не все народы прошли через рабовладельческую формацию; многие от первобытнообщинного строя перешли к феодализму.

Специфическое место рабовладительства было обусловлено его особенностями, которые определили туниковый характер формации. Все общества, ставшие на этот путь, плохо кончили: все они были разрушены вследствие внешних вторжений. Здесь видим определенное отклонение от нормального развития. Причины кроются в условиях неолитической революции, т. е. перехода от присваивающих форм хозяйства к воспроизводящим. Там, где природная среда благоприятствовала мотыжной форме земледелия, исторический процесс шел нормально через все три стадии варварства и увенчался возникновением феодальной системы. Иначе было в долинах великих рек (Нил, Тигр, Ефрат, Аму-Дарья, Сыр-Дарья, Инд, Хуанхэ, Янцзы). Здесь природные условия создавали возможности получения высоких урожаев, но для этого было необходимо осуществление больших ирригационных работ. Для обеспечения этого условия требовалась общественная организация, способная выполнить данную миссию. Ею и стали рабовладельческие деспотии.

М. Yu. Braichevsky

PLACE OF SLAVE-OWNING SYSTEM IN HISTORICAL PROCESS

The slave-owning holds a special place in the system of historical progress. Not all the peoples passed through the slave-owning structure, many of them passed from the primitive communal system to feudalism.

The specific role of slave-owning is accounted for by its peculiarities which caused a deadlock in the system. All the societies which took this path came to a bad end: all of them were destroyed as a result of invasions. A certain deviation from the normal development is quite evident here. The reasons lie in conditions of the neolithic revolution, i. e. in the transition from appropriating forms of economy to reproducing ones. In the

regions, where the environment favoured the hoe of agriculture, the historical process occurred normally through all the three stages of barbarism and was crowned with appearance of the feudal system. It was otherwise in the valleys of great rivers (the Nile, Tiger, Euphrates, Amu Darya, Syr Darya, Indus, Hwang Ho, Yangtze). Here, natural conditions permitted gaining high crops but this required extense irrigation work. A special social organization, capable of meeting the requirements was needed. It was slave-owning despotism that fulfilled the mission.

Одержано 16.05.90.

Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан

Ю. В. Павленко

Протягом майже п'яти десятиліть у вітчизняній історіографії панувала так звана п'ятичленна формаційна схема. Вона стверджувала, що послідовними ступенями соціально-економічного розвитку людства є первісність, рабовласництво, феодалізм, капіталізм та соціалізм — перша фаза комунізму. Найбільш сумнівним було уявлення про рабовласництво як обов'язкову ланку у розвитку людства. За останні два десятиліття переважна більшість фахівців у галузі історії архаїчних суспільств поступово, хоч і не завжди послідовно, відмовилась від застосування цього терміну, віддаючи перевагу більш нейтральному — «ранньокласові суспільства».

Сьогодні одна група дослідників — Е. О. Берзін, Л. С. Васильєв, Г. О. Мелікішвілі, Л. О. Седов, Й. О. Стучевський та ін., — які відкинули концепцію рабовласництва як окремої формації уже в 60-ті роки, вважають це питання (принаймні для себе) вирішеним. Остання дискусія з питань теорії феодалізму, що розгорнулася на сторінках журналу «Народи Азії и Африки» у 1987—1988 рр., висвітлила аналогічність поглядів більшості інших орієнталістів, таких як, наприклад, Л. Б. Алаєв чи В. П. Ілющечкін, з цим погоджується також переважна більшість сучасних етнографів та багато археологів (В. І. Гуляєв, Л. Є. Куббель, О. І. Першиць, Ю. І. Семенов тощо). Інша частина вчених, переважно такі відомі лєнінградські сходознавці та археологи, як І. М. Дьяконов, М. О. Дандамаєв, В. М. Массон, В. О. Якобсон та ін., з одного боку, відстоюють традиційні для радянської історіографії позиції і не відмовляються від характеристики усіх давніх суспільств як рабовласницьких, а, з другого, все ж визнають, що, принаймні на Сході власне рабська праця у виробничій сфері не мала скільки-небудь значного поширення. Між тим перед багатьма дослідниками постає певне протиріччя: люди звикли до думки про рабовласницький характер давніх цивілізацій, але майже ніхто не використовує концепцію рабовласницької формації для усвідомлення та пояснення справжнього розвитку певного конкретного соціального організму давнини. Теоретична конструкція існує, але не працює, справжні дослідження проводяться поза її межами. Такий стан справ не може вважатися нормальним і вимагає спеціального розгляду питання про рабовласницьку формацію.

Однак перш ніж безпосередньо підійти до висвітлення виникнення, наступної кризи та сучасного стану концепції рабовласництва, доцільно було б у кількох словах зупинитися на тому, що таке формація. *Соціально-економічна формація — окремий тип суспільства, що ґрунтується на певному ступені розвитку продуктивних сил та відповідній*